

Середницька А. Я.

Національний університет «Львівська політехніка»

ПРОСТОРОВІ СЛОВОТВІРНІ КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ ЯК ВИЯВ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Вивчення концептуального складу мовної картини світу і способів її представлення і функціонування в мові є важливою проблемою когнітології. Мовна картина світу узагальнює основні уявлення людини про світ і відображає їх лексичними, семантичними, синтаксичними, словотвірними мовними засобами. Визначальну роль у формуванні мовної картини світу відіграють словотвірні категорії, розряди й типи. Вони передають важливу абстрактну інформацію, що вносить типові зміни в семантику багатьох похідних слів. Зміст словотвірних категорій і розрядів розкриває узагальнені уявлення людини про фундаментальні аспекти світобудови, тому їх можна прирівняти до словотвірних концептів.

Завдання нашого дослідження – встановити словотвірні розряди, що стосуються словотвірної категорії простору, аналізуючи семантику похідних дієслів переміщення. Словотвірні просторові ознаки в значенні похідних дієслів ми встановлювали за допомогою методу ступеневої ідентифікації, що передбачає аналіз структури та лексичного наповнення дефініції слова в тлумачному словнику. Інтегральні ознаки значення слова у визначенні передає основний відповідник, а диференційні, у тому числі словотвірні – конкретизатори.

Проаналізувавши визначення всіх похідних дієслів переміщення, ми встановили повний перелік характерних для них просторових словотвірних ознак. Встановлено 16 словотвірних розрядів, що уточнюють словотвірну категорію простору і можуть виконувати роль словотвірних концептів.

Мовна класифікація напрямів переміщення є виразно побутовою і антропоцентричною. Встановлений перелік словотвірних розрядів свідчить про те, що визначальною для мовного сприйняття переміщення є напрями переміщення по вертикалі «догори», «донизу» і напрями переміщення стосовно зовнішніх об'єктів: «всередину об'єкта», «назовні об'єкта», «від однієї точки в різних напрямках», «до однієї точки з різних напрямків», «до об'єкта», «від об'єкта», «навколо об'єкта», «повз кого, що-небудь», «наштовхуватися на який-небудь об'єкт», «з місця на місце», «під об'єкт», «крізь об'єкт», «над об'єктом, через об'єкт», «за об'єкт». На основі встановлених в процесі дослідження словотвірних типів і розрядів можна відтворити концептуальний фрагмент мовної картини переміщення, що стосується функціонування категорії простору у свідомості носія української мови.

Ключові слова: мовна картина світу, словотвірна категорія, словотвірний розряд, словотвірний тип, похідні дієслова переміщення.

Постановка проблеми. Вивчення концептуального складу мовної картини світу і її мовних репрезентантів є важливою проблемою когнітології. Дослідження мовної концептосфери допомагає зрозуміти механізми людського мислення, роль мови в когнітивних процесах; механізми категоризації отриманої інформації і фіксації знань про світ; втілення в мовній картині світу національної специфіки світосприйняття, що впливає на світогляд і вчинки мовців.

Мовна картина світу виникає внаслідок осмислення і категоризації навколишньої дійсності. Вона узагальнює уявлення людини про світ і відображає їх лексичними, семантичними, синтаксичними, а також словотвірними мовними засобами.

Значну роль у формуванні мовної картини світу відіграють словотвірні категорії, оскільки вони передають важливу абстрактну інформацію, що містить узагальнені уявлення про фундаментальні аспекти світобудови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відтворюючи мовну картину світу, мовознавці здебільшого акцентують увагу на лексичній семантиці, однак словотвірні значення також можуть бути джерелом узагальнень, важливих для концептуалізації дійсності. О.С. Кубрякова вважає, що «немає нічого більш природного за аналіз дериваційних явищ із когнітивних позицій: саме співвіднесення цих явищ з процесом пізнання і закріплення його результатів дозволяє

спостерігати, ... як протікали пізнавальні процеси в мові» [10, с. 91].

Творення похідних слів сприяє закріпленню досвіду й відображенню когнітивних структур [17, с. 110]. Словотвірні значення «відображають найсуттєвіші концептуальні ознаки, що регулярно повторюються та фіксують основні відношення між об'єктами, ознаками, процесами тощо» [14, с. 183]. Таким чином, фрагментація світу може відбуватися не лише за допомогою слів, а й словотвірних компонентів [13, с. 172], [17, с. 110–111], [9, с. 95].

Новий погляд на словотвірну систему з точки зору когнітології і вивчення картини світу спричинив появу терміна «словотвірний концепт» [2, с. 32]. Словотвірний концепт – це абстрактна інформаційна структура у свідомості людини, яка реалізується в мовленні під час творення похідних основ [17, с. 113]. Словотвірний концепт розглядають як поняття, що репрезентує знання й досвід людини в номінативних процесах у словотвірній структурі похідної основи [17, с. 113], [14, с. 9.], [1, с. 26].

Дослідники часто ототожнюють словотвірні концепти зі словотвірними розрядами й категоріями, оскільки останні є також надзвичайно абстрактними поняттями, заснованими на узагальнених уявленнях мовців про найважливіші закономірності дійсності [5, с. 115], [17, с. 114]. Словотвірні розряди виникають у результаті групування словотвірних типів зі спільним значенням. І. Ковалик виділяє словотвірні розряди назв місця, знарядь дії; осіб за характером діяльності та професією, осіб за ознакою зовнішніх властивостей і внутрішніх якостей, осіб за національною належністю або територіальним походженням, осіб за ознакою соціального стану, осіб за належністю до того чи іншого ідеологічного, політичного, філософського та релігійного напрямів, осіб за ознакою зв'язку людей між собою, осіб за ознакою незрілості або неповноцінності, збірні назви осіб тощо [7, с. 12–13]. У свою чергу, словотвірні розряди об'єднують у словотвірні категорії, наприклад, назви особи й неособи [3, с. 16], [5, с. 115], [6, с. 641–642], [8, с. 269–270]. Інтегральний, абстрактний, узагальнений характер словотвірних розрядів та категорій робить їх невід'ємною, вартою ретельного дослідження частиною мовної картини світу.

Постановка завдання. Завдання нашого дослідження – встановити словотвірні концепти, що стосуються простору, на матеріалі дієслів переміщення. Просторові характеристики є типо-

вими для словотвірних значень дієслів переміщення, оскільки семантика дієслів переміщення висвітлює найрізноманітніші процеси зміни розташування предметів у просторі. Дієслова переміщення формують значне за розміром лексико-семантичне поле (більше ніж 8000 лексико-семантичних варіантів), мають високу частоту вживання, що зумовлено значним поширенням процесів переміщення в навколишньому світі, їхньою вагомістю для українців.

Оскільки переміщення в мовній картині світу, як і в науковій, нерозривно пов'язане з часом і простором, більшість похідних дієслів переміщення можуть виражати просторові й часові словотвірні розряди й категорії. Крім того, для мовного розуміння переміщення важливими є квантитативні категорії, що характеризують кількість дій та їхню інтенсивність [12, с. 206].

Проблему просторових модифікацій значень похідних дієслів переміщення досліджували А.Н. Авер'янова, А.В. Бондарко, З.У. Блягоз, Т. Івасишина, Т.М. Орлова, С. Пономаренко, Т. Рокітау, В.М. Русанівський, Н.Н. Сергєєва, Т. Чубань, однак до цього часу не зроблено спроби виділити словотвірні розряди для цієї лексичної групи. Завданням нашого дослідження є виявлення просторових словотвірних розрядів дієслів переміщення.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Дієслова переміщення утворюють багато похідних, що свідчить про їхню вагомість для мовної картини світу. Особливо часто похідні дієслова утворюються за допомогою просторових первинних префіксів в-/у-, уві-, ви-, від-, з-, за-, до-, під-, над-, о-/об- [16, с. 200]. Значна кількість префіксальних похідних свідчить про те, що семантика дієслів переміщення є питомо дієслівною: вільно поєднуються з префіксами первинні дієслова, а не ті, що походять від інших частин мови [4, с. 47–54], [12, с. 206].

Значення похідних дієслів є ускладненим порівняно з їхніми твірними. Крім ознак, характерних для значення твірного, вони містять додаткові словотвірні значення, які характеризують просторові, часові та інтенсивні особливості перебігу дії. Наприклад, семантика дієслів *підкидатул перех.* «різко кидати вгору або піднімати», *скидатул перех.* «кидати кого-, що-небудь униз», *скидатиб перех.* «звалювати, кидати що-небудь в одне місце», *вкидатул* «кидати всередину чогонебудь», *докидатул* «кидати до якого-небудь місця, до якоїсь межі» містить не тільки лексико-семантичні ознаки «переміщатися», «махнувши

рукою (руками), примушувати летіти, падати те, що є в руці (в руках)», характерні для їхнього твірного *кидати1*, але й словотвірні просторові: «догори», «вниз»; «до однієї точки», «всередину»; «до чого-небудь».

Словотвірні просторові ознаки у значенні похідного дієслова встановлюємо за допомогою методу ступеневої ідентифікації Е.В. Кузнецової [11], який базується на аналізі структури та лексичного наповнення дефініції слова в тлумачному словнику [15]. Відповідно до концепції Е.В. Кузнецової, інтегральні ознаки значення слова у визначенні передає основний відповідник, а диференційні, у тому числі словотвірні – конкретизатори: *вкидати1* «кидати (основний відповідник) всередину чого-небудь (конкретизатор)».

Похідні дієслова у тлумачному словнику можуть мати родо-видовий, дериваційний і синонімічний типи дефініції.

Родо-видове визначення похідного дієслова містить родове слово, що передає інтегральні лексико-семантичні ознаки і конкретизатор, що вказує на словотвірну модифікацію слова. Наприклад, у визначенні *зметнутися док.* «рвучко, стрімко піднятися вгору» основний відповідник *піднятися* виражає інтегральні лексико-семантичні

ознаки реєстрового слова, конкретизатори «рвучко, стрімко» – диференційні лексико-семантичні, конкретизатор «вгору» – словотвірну ознаку.

Синонімічне визначення похідних дієслів відбувається за допомогою синонімів, також похідних дієслів, утворених від спільного з реєстровим словом твірного: *сходиться1* «приходити (основний відповідник) з різних місць в одне (конкретизатор)». При цьому в переважній більшості випадків конкретизатор вказує на словотвірну ознаку похідного дієслова.

У дериваційному визначенні роль основного відповідника виконує твірне означуваного слова, словотвірні ознаки розкривають виділені конкретизатори: *підпливати1* «пливти плавом або на чому-небудь, **наближаючись** до когось, чогось», *поповеститися* «вештатися **багато разів, тривалий час**».

Проаналізувавши визначення усіх похідних дієслів переміщення, ми встановили повний перелік усіх характерних для них просторових словотвірних ознак і розробили класифікацію словотвірних типів та розрядів, які конкретизують словотвірну категорію простору. Отриману інформацію узагальнено в таблиці, поданій нижче.

Просторовий аспект мовної картини переміщення у словотворі зводиться до словотвірної

Словотвірні розряди й типи дієслів переміщення в межах словотвірної категорії простору

Словотвірний розряд	Словотвірний тип	Приклад
1	2	3
1. Догори	під-	<i>підлітати3</i> (підніматися вгору на крилах)
	з-	<i>злітати1</i> (1) (летячи, підніматися в повітря)
	с-	<i>сходити1</i> (ідучи по рівному або ступаючи по сходинах, підніматися куди-небудь)
	ви-	<i>виїжджати3</i> (ідучи, підніматися куди-небудь, на щось)
	за - (рідко)	<i>залазити1</i> (1) (видиратися, підніматися на верх чого-небудь, спираючись руками і ногами)
2. Донизу	з -	<i>збігати1</i> (бігом спускатися вниз)
	зі -	<i>зісковзувати</i> (поковзом сунутися, спускатися вниз)
	с -	<i>сходити2</i> (ідучи, спускатися куди-небудь)
3. До однієї точки з різних напрямків	з- + -ся	<i>збігатися1</i> (прибігати з різних місць в одне, бігом збиратися докупи)
	с- + -ся	<i>сходитися1</i> (приходити з різних місць в одне, збиратися)
	на-	<i>находити2</i> (2) (сходитися, збиратися в одному місці у великій кількості)
	на- + с-	<i>настікати</i> (стікаючи або просочуючись, скупчитися десь у якій-небудь кількості)
	на- + с- + -ся	<i>насходиться</i> (прийти, зібратися з різних кінців, в одне місце у великій кількості)
4. Від однієї точки у різних напрямках	роз- + -ся	<i>розходитися1</i> (залишаючи місце збору, перебування, іти в різні боки, місця (про всіх або багатьох))
5. Всередину об'єкта	в-	<i>входити1</i> (ідучи, потрапляти, проникати куди-небудь, у межі, у середину чого-небудь)
	за-	<i>заходити1</i> (ідучи, потрапляти куди-небудь, проникати всередину або вступати в межі чогось; входити)

1	2	3
6. Назовні об'єкта	ви-	<i>виходити</i> ¹ (іти звідки-небудь назовні, за межі чогось)
7. До об'єкта	при-	<i>притягати</i> ¹ (тягнути, переміщувати що-небудь кудись, до когось, чогось)
	під-	<i>підбігати</i> ¹ (бігом наближатися до кого, чого-небудь)
	до-	<i>добігати</i> ¹ (бігом досягати якого-небудь місця, прибігати)
	над-	<i>надходити</i> ¹ (ідучи, прибувати кудись або наближатися до кого, чого-небудь)
	про- (рідко)	<i>проїжджати</i> ¹ (їдучи яким-небудь транспортом, дістатися до якогось місця, пункту)
8. Від об'єкта	від -	<i>відстрибувати</i> (стрибати від кого, чого-небудь)
9. Навколо об'єкта	об -	<i>обходити</i> ¹ (іти, рухатися навколо кого, чого-небудь)
10. Повз об'єкт	про-	<i>проходити</i> ³ (ідучи, минати кого, що-небудь)
11. Над об'єктом, через об'єкт	пере-	<i>переходити</i> ¹ (йдучи, переправлятися через що-небудь або на другий беріг чого-небудь)
12. Під об'єкт	під-	<i>підтікати</i> ¹ (текти, підпливати під що-небудь, кого-небудь)
13. Наштовхуватися на об'єкт	на-	<i>наїжджати</i> ³ (йдучи, наштовхуватися, натрапляти, натикатися на кого, що-небудь)
14. З місця на місце	пере-	<i>переходити</i> ¹ (йдучи, переміщатися з одного місця в інше)
15. За об'єкт	за-	<i>заходити</i> ⁴ (неперех., за що (ховатися за що-небудь (приклад – сонце, місяць)
16. Крізь об'єкт	про-	<i>просовувати</i> ¹ <i>перех.</i> (сунути, протягувати що-небудь кудись, крізь щось)

категорії напрямку, яку представляють 16 словотвірних розрядів і відповідний їм 31 словотвірний тип. Найбільш продуктивними за кількістю словотвірних типів є словотвірні розряди «догори» (5 словотвірних типів), «до об'єкта» (5), «донизу» (3 типи), «до однієї точки з різних напрямків» (3), «від однієї точки в різних напрямках».

Мовна класифікація напрямів переміщення є виразно побутовою й антропоцентричною. Мовне розуміння напрямку переміщення представлено двома класифікаціями. Згідно з першою, роль точки відліку виконує предмет переміщення. У словотворі ця класифікація містить лише два словотвірні розряди «догори», «донизу». Поруч із названою системою існує ще одна мовна класифікація напрямів, у якій роль точки відліку виконує об'єкт. У словотворі представлена словотвірними розрядами «всередину об'єкта», «назовні об'єкта», «від однієї точки в різних напрямках», «до однієї точки з різних напрямків», «до об'єкта», «від об'єкта», «навколо об'єкта», «повз кого, що-небудь», «наштовхуватися на який-

небудь об'єкт», «з місця на місце», «під об'єкт», «крізь об'єкт», «над об'єктом, через об'єкт», «за об'єкт». Наведений перелік словотвірних розрядів у межах словотвірної категорії простору свідчить про те, що орієнтація в просторі є визначальною для мовного сприйняття переміщення, а найважливішим для мовця є переміщення стосовно зовнішніх об'єктів.

Висновки і пропозиції. Вивчення словотвірних концептів, категорій, розрядів і типів, що становлять значний пласт узагальнень у мовній картині світу, є новою і мало дослідженою сферою когнітології. Словотвірні категорії, розряди й типи представляють у максимально конденсованому виді значний пласт мовної інформації, що передає світобачення українця, його уявлення про навколишню дійсність, способи взаємодії з нею. На основі встановлених в процесі дослідження словотвірних типів і розрядів можна відтворити концептуальний фрагмент мовної картини переміщення, що стосується функціонування категорії простору у свідомості мовця.

Список літератури:

1. Борисенкова Л.М. Словообразовательный концепт как структура представления знания. *Шестые Поливановские чтения*, 20-21 мая 2003 г. : Сб. тр. конф. Смоленск, 2003. С. 26 – 31.
2. Грещук В. Студії з українського мовознавства. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. 520 с.
3. Грещук В. Концепція порівняльного дослідження словотвору слов'янських мов проф. Івана Ковалика. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. 2017. Випуск 64. Ч. I. С. 14–20.
4. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати). Київ : Наукова думка, 1981. 199 с.

5. Кислюк Л. Словотвірні категорії в когнітивному просторі сучасної української мови. *Українська мова*. 2017. № 4. С. 115 – 119.
6. Клименко Н.Ф. Словотвірна категорія. *Українська мова: енциклопедія*. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. 3-є вид., зі змінами і доп. С. 641–642.
7. Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. Ч.І. Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1958. 152 с.
8. Ковалик І.І. Про деякі питання слов'янського словотвору. *Вчення про словотвір. Вибрані праці*. Івано-Франківськ; Львів : Місто НВ, 2007. С. 261–287.
9. Круглій О.Р. Відображення концептуальної картини світу комбінувальними формами. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2011. № 3 (ч. 1). С. 95–99.
10. Кубрякова Е. С. К построению типологии словообразовательных категорий. *Актуальные проблемы современного словообразования* : Тр. междунар. науч. конф., 1–3 июня 2005 г. Томск, 2006. С. 90–96.
11. Кузнецова Э.В. Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов. *Вопросы металингвистики*. Ленинград. : Изд.-во Ленинградского ун-та, 1973. С. 84–95.
12. Пономаренко С. Сучасна українська мова: Морфеміка. Дериватологія. Морфологія : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 300 с.
13. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Москва : Наука, 1988. С. 172.
14. Сидорова Т.А. Словообразовательный концепт в языке и тексте. *Славянское слово в литературе и языке* : материалы Междунар. науч. конф. «Славянская культура в современном мире», 17-18 сентября 2002 г. Архангельск, 2003. С. 182–186.
15. *Словник української мови*: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
16. Чубань Т., Левченко Т. Особливості сполучуваності з префіксами дієслів односпрямованого руху і дієслів різноспрямованого руху в сучасній українській мові. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. Вип. 16. С. 200–207.
17. Шишлина Л. Поняття «словотвірного концепту». *Філологічні науки* : Збірник наукових праць. Полтава, 2011. № 8. С. 110–115.

Serednytska A. Ya. SPATIAL WORD-FORMING CATEGORIES OF VERBS OF MOVEMENT AS MANIFIED BY THE CONCEPTUALIZATION OF THE SURROUNDING WORLD

The study of the conceptualization of the surrounding world and ways of its representation and functioning in language is an important problem of cognitology. Linguistic conceptualization of the surrounding world summarizes the basic human ideas about the world and reflects them with lexical, semantic, syntactic, word-forming linguistic means. Word-forming categories and types play a decisive role in the conceptualization of the surrounding world. They convey important abstract information that makes typical changes in the semantics of many derived words. The content of word-forming categories reveals the generalized ideas about the fundamental aspects of the universe, so they can be equated to word-forming concepts.

The task of our research is to establish word-forming concepts related to space on the material of derived verbs of movement. We identified word-forming categories, analyzing the semantics of derived verbs. Word-forming spatial features in the meaning of the derived verb were established using the method of step identification, which provides an analysis of the structure and lexical content of the definition of the word in the dictionary. Integral semes of the meaning of the word in the definition convey the main word, and differential word-forming semes – concrete words.

After analyzing the definition of all derived verbs of movement, we established a complete list of all their spatial word-forming semes. 16 word-forming categories have been identified that clarify the word-forming category of space and can play the role of word-forming concepts.

Linguistic classification of directions of movement is anthropocentric. The established list of word-forming categories indicates that the directions of vertical movement ("up", "down") and directions of movement relative to external objects: "inside the object", "outside the object", "from one point in different directions", "to one point in different directions", "to the object", "from the object", "around the object", "past someone, something", "to come across some object", "from one place to another", "under the object", "through the object", "above the object, through the object", "behind the object" are main in linguistic understanding of movement. On the basis of the word-forming types and categories established in the process of research, it is possible to reproduce the conceptual fragment of the linguistic conceptualization concerning the functioning of the category of space in Ukrainian language.

Key words: linguistic picture of the world, word-forming category, word-forming category, word-forming type, derivatives of words of movement.